

Köztudomású, hogy az egyes tudományágak eredményeinek számbavétele, összevetése, nemis vetélkedése a nemzetközi kongresszusokon szokott történni. Nos, ezeken a román nyelvtudományt nemcsak a küldöttek képviselték. Követői voltak a mai román nyelvtudománynak azok az idegen nyelvű tanulmánykötetek is, amelyek a résztvevőkhöz eljutottak. A nyelvészek VIII., Oslóban tartott nemzetközi kongresszusát 1957-ben a román nyelvészek *Mélanges linguistiques* című kötettel köszöntötték. A VI. Nyelvtudományi Kongresszus résztvevői Münchenben a *Contributions onomastiques* (1958) lapjairól tájékozódhattak az onomasztika fejlettségéről a román nyelvtudományban. A IX. nemzetközi romanista kongresszuson, melyet 1959-ben Lisszabonban tartottak, küldötteink magukkal vitték a *Recueil d'études romanes* című alkalmi tanulmányköteteket is.

A gazdag termésre jellemző, hogy az Akadémia nyolc nyelvészeti szakfolyóirata (ezekből 1 francia, 1 német és 1 magyar nyelven jelenik meg), valamint az egyetemek, a filológiai társaság és szlavisták egyesületének hat nyelvészeti folyóirata együttesen sem tudja biztosítani az elkészült valamennyi nyelvészeti tanulmány, cikk közlését.

Tudjuk, hogy a román nyelvtudomány legfontosabb kutatási területeire szorítkozva is a legjelentősebb munkáknak csupán egy részét tudtuk — nemegyszer csak címének beiktatásával — itt számba venni. Nem tehettünk ki a szövegkiadványokra, a filológiai munkákra sem. Az a panorámikus kép, melyet a *Korunk* olvasói elé igyekeztünk tárni, mégis érzékelteti a mai román nyelvtudomány fejlettségi fokát. Az a kitekintés, amellyel a világ nyelvtudományához viszonyítottuk, vagy sommásan be-tájoltuk, utal arra is, hogy bátran állíthatjuk a világszínvonal mércéjéhez. Nincs szó sem túlzásról, sem pedig öndicséretéről. A kellő értékelést mások, a világ legjobb nyelvészei végezték el, amikor úgy döntöttek, hogy a X. nemzetközi nyelvész-kongresszust 1967. augusztus 28. és szeptember 2. között Bukarestben tartják. Alig telt el azóta nyolc hónap, s hazánk fővárosa egy másik nagy nemzetközi nyelvész-találkozó színhelye lett. A romanista nyelvtudomány és filológia XIII. Nemzetközi Kongresszusára gondolunk, amelyet ez év április 15-e és 20-a között tartottak Bukarestben. Több ország kívánta és ajánlotta fel e kongresszus megrendezését. A nemzetközi romanista nyelvészeti társaságnak az a 190 tagja, aki Romániára szavazott, azokat az eredményeket értékelte teljes illeté-kességgel, amelyeket hazánk nyelvészei és filológusai elértek.

Az a tény, hogy alig háromnegyed év leforgása alatt hazánk két nemzetközi kongresszus székhelye lett, a román nyelvtudomány nemzetközi tekintélyével magyarázható.

KÓSA FERENC *A magyar irodalmi nyelv kialakulása*

A magyar irodalmi nyelv történetének tanulmányozása az utóbbi években olyan jelentős fejlődésnek indult, hogy e kutatási terület új, önálló nyelvtudományi ággá alakult. Vele párhuzamosan fejlődött egy másik új stúdium is, a nyelvjárástörténet. A két tudományág egymással szoros, összefonódó viszonyban van. A nyelvjárástörté-

zeti kutatások eredményei nélkülözhetetlenek az irodalmi nyelv fejlődésének tanulmányozásában. Ha egyszer például elkészült a XVI. század nyelvjárási viszonyait bemutató nyelvatlasz, ez az irodalmi nyelvtörténeti kutatások számára is nélkülözhetetlen segédeszköz lesz. Viszont az irodalmi nyelv történetének vizsgálata során nyert eredmények is ugyanolyan fontosak a nyelvjárástörténeti kérdések megoldásában.

Az irodalmi nyelv kialakulásának vizsgálata tulajdonképpen nem más, mint a nyelvi egységre, a nyelvi eszményhez igazodó helyességre való tudatos vagy öntudatlan törekvés megindulásának és állandó növekedésének a kutatása. A nyelvi egység alakulásának, kibontakozásának mértékét megállapíthatjuk például valamely kor nyelvemlékeiben a nyelvjárási elemek aránya alapján: „Irodalmi nyelvünk kialakulásának kezdeteit és lefolyását meg lehet fogni magában nyomtatott szövegeinkben, oly módon, hogy mindegyiknek lemérjük nyelvjárási vonásait, akár például a mai köznyelvhez viszonyítva. Amikor azt tapasztaljuk, hogy ezek az elűtő vonások mennyiségileg állandóan csökkennek, hogy a szövegek szemmel láthatólag közelednek nyelvileg egymáshoz, kétségtelen, hogy az irodalmi nyelv fejlődése megindult” — fejti ki Bárczi Géza (*A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvé- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* IV, 474).

Papp László ennek a folyamatnak az időbeliségét kutatva a következőket állapítja meg: „Nyelvünk újabb kori történetében — akár az egységesülés kérdését nézzük, akár az irodalmi nyelvnek a művészi kifejezés terén elért vagy elérni szándékozott eredményeit vagy céljait vizsgáljuk — mindenképpen rendkívül fontos korszak egyrészt a XVI. század, másrészt a XVIII. század vége és a XIX. század eleje. Természetes tehát, hogy mindazok, akik egyrészt a nyelvi egységesülés problémáival, másrészt az irodalmi nyelv egyéb kulcskérdéseivel foglalkoznak, szinte kivétel nélkül e két korszakból merítik vizsgálódásaik tárgyát. Talán érdemes arra is rámutatni, hogy a XVI. századi tanulmányok inkább a nyelvjárások felől közelítik meg a kérdést, a XVIII. századiak inkább az irodalom felől“ (*Nyelvjárási és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*. Budapest, 1961. 17). E megállapítást a megjelent alapvető munkák igazolják legjobban. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy az irodalmi nyelvünk kialakulásának kezdeti és betetőző korszaka közé eső XVII. és XVIII. század többnyire még érintetlen, nem részesült megfelelő vizsgálatban. Szabó T. Attila már régebben, a hazai magyar nyelvtörténeti kutatás legfontosabb kérdéseivel és feladataival foglalkozva (*Magyar Nyelv* LI, 468—76), szintén kiemeli a XVI. század különleges jelentőségét nyelvünk történetében, s elsőrendű feladatként jelöli meg e korszak erdélyi magyar nyelvének beható tanulmányozását. Többek között épp ezért sürgeti a XVI. századi nyelvemlékeknek mint forrásanyagoknak minél teljesebb feltárását és feldolgozását, s hangsúlyozza az írásbeliségünk fejlődésében kimagasló szerepet játszó városok egykorú nyelve vizsgálatának fontosságát.

Az irodalmi nyelv történetének tanulmányozása során alapvető feladat annak vizsgálata, hogy e nyelvtípus gyökerei, kezdetei időben és térben meddig, hova nyúlnak vissza, kialakulásának mik voltak a társadalmi, gazdasági, művelődési feltételei, hogyan jött létre; miképp szilárdultak meg a hangtani, helyesírási és egyéb normái, fejlődésének melyek voltak az útjai. E kérdésekre nyilvánvalóan csak széles körű, beható kutatással lehet feleletet adni, segítségül hívva a történettudományt, az irodalomtörténetet, felhasználva továbbá a helyesírástörténetet, a hangtörténetet, a szókincstörténetet, a történelmi alak- és mondattant, a stilsztika eredményeit, valamint a nyelvjárástörténetet. Az irodalmi nyelv történetének kutatásában a mai irodalmi és köznyelvet használjuk összehasonlítási alapnak, mérőeszköznek.

De természetesen mindig a vizsgált korszak sajátos nyelvi tényeiből és viszonyai-
ból kiindulva kell levonnunk következtetéseinket, megállapítanunk a szabálysze-
rűségeket. Mai nyelvünkhöz viszonyítva a *tött, lött, vött* vagy a *setét, ser* nyelv-
járási *ö-ző*, illetve *e-ző* alakok, de a XVI. századi írott nyelvben például norma-
értékűek. Vagy a régiségben a nyelvjárások keveredésének, az irodalmi nyelv és a
nyelvjárások küzdelmének eredményeként keletkezett egyenrangú változatok (*vá-
ros* ~ *váras*, *aranyos* ~ *aranyas*, *kíván* ~ *kéván*) sokkal gyakoribbak, mint ma.
Ehhez hasonló jelenségek, például ugyanazon hangnak több egyenértékű jelvariánsa,
nyilván a helyesírásra is jellemzőek.

Előljáróban meg kell jegyeznünk, hogy Benkő Loránd fölismerése nyomán az
irodalmi nyelvnek újabban kétféle elemét szokták megkülönböztetni: az úgynevezett
formait (hangtanit, helyesírást, alaktani-szerkezetit) és *tartalmi*t (jelentés-
tanit, stil-
lisztikait, frazeológiai, szokincselit). E disztinválás lehetővé teszi az irodalmi
nyelv történetének behatóbb, eredményesebb tanulmányozását. A formai és tar-
talmi elemek fejlődésmenete, alakulásmódja eltér egymástól. Irodalmi nyelvünk ki-
alakulása, fejlődése először a formai rendszerben indult meg, és mind fokozottab-
ban az egységesülés, egyszerűsödés és zárt rendszerre válás felé tartott. A tartalmi
elemek fejlődése viszont csak később bontakozik ki, s az azonosság, az egyszerű-
ség felől általában a differenciálódás, sokrétűség, összetettség irányába halad. A
formai elemek normalizálódása rendszerint hamarabb és hathatósabban megy
végbe, mint a tartalmi jelenségeké. Ezekkel indokolható, hogy ma olyan nagy fon-
tosságot tulajdonítanak a formai elemek vizsgálatának az irodalmi nyelv egy-
sége-sülése, kialakulása tanulmányozásában. Ugyanakkor persze éppoly szükséges
a formai elemek művészi felhasználásának, a tartalmi természetű jelenségeknek a
vizsgálata is.

A formai rendszer kutatása azt bizonyítja, hogy a magyar irodalmi nyelv ki-
alakulásának kezdetei a XVI. századba nyúlnak vissza. De már a XIII. századtól
a latin oklevelek szörványaiban, a királyi kancellária működése, írásgyakorlata
nyomán, megfigyelhető némi helyesírási, nyelvi egységességre, következetességre
való törekvés. Bárczi Géza pedig az addigi általános felfogástól eltérően azt az
új nézetét fejti ki elég határozottan, mely szerint már a kódexek korában, a XV.
század második felétől számolnunk kell bizonyos kötelező és egységes nyelvhasz-
nálati formákkal, nyelvjárás fölötti jelenségekkel, tehát nem fogadható el az az állít-
ás, hogy a kódexek tiszta nyelvjárás, nyelvjáráskeveredési képet tükröznek. „Hogy
a beszélt nyelvtől többé-kevésbé eltérő írott magyar nyelvi változat a kódexek ko-
rában, de azelőtt is volt, azt kétségtelenül igazolja a kódexekben található latinos
vonások (pl. igeidők és főleg igemódok latinos használata, de sok más is) kötelező
volta; szinte bizonyos, hogy a beszélt nyelvben, főleg a tanulatlan emberek ter-
mészetes nyelvhasználatában ezek nem voltak meg, az írott nyelvben viszont olyan
általánosak, hogy kötelezőeknek tekinthetők” — mutat rá Bárczi. Pais Dezső a
kódexirodalom szerepével, jelentőségével foglalkozva megállapítja, hogy „egészsé-
ges, termékeny talajt teremtett a következő fejlődés, az irodalmi nyelv fejlődése
számára. De a bizonyos lényeges elemekben való egység — szerintünk az irodalmi
és köznyelvnek főjellemezője — nyilvánvalóan nem volt meg a kódexirodalom nyelv-
ében, sőt aligha vehetünk észre benne efelé való közeledést. Ettől a nem is any-
nyira egyházi, mint inkább csak kolostori irodalomtól a maga partikularisztikus
megosztottságában nem is várhatjuk egy ilyen egységesítő törekvés felébredését
vagy fenntartását“ (*A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi
Osztályának Közleményei* IV. 425—66).

Tudjuk, hogy bizonyos nyelvek (például francia, spanyol) esetében a királyi

udvar döntő szerepet játszott az egységes irodalmi nyelv létrehozásában. A XV. század folyamán Magyarországon is, a művelődési és szellemi élet központjában, a királyi udvarban kialakulóféiben volt egy, a szélsőséges nyelvjárási sajátosságoktól mentes, többé-kevésbé határozott normákat követő kiegyenlítettebb nyelvtípus: (Van aki kétségbe vonja egy ilyen udvari nyelv meglétét.) Ez a kialakulóban lévő *udvari nyelv* arisztokratikus jellege ellenére is, minden bizonnyal nemcsak a közvetlen környezetére hathatott, hanem valószínűleg például a kolostori írásbeliségre is. A mohácsi katasztrófa azonban csirájába fojtotta mind az egységesülő udvari nyelvet, mind a kódexirodalom nyelveinek fejlődését, de nyomaik, hatásuk tovább élt az irodalmi nyelv kialakulásának folyamatában, amely a mohácsi vész után más forrásokból és más utakon indult el.

A XVI. században indul meg és halad számottevően előre a nyelvjárások fölé rétegződő egységes irodalmi nyelv kialakulása. E folyamatban döntő szerepük van az olyan nyelvészeti, társadalmi, művelődési tényezőknek, mint a világi értelmiség, a deákság létrejötte, a mohácsi vész okozta belső népmozgalmak és az ennek következtében előállott nyelvkeveredés, a könyvnyomtatás, az anyanyelvi műveltséget terjesztő reformáció, humanista szellem, az iskolázás kibővülése. Itt említjük meg, hogy találunk olyan — el nem fogadható — megnyilatkozást is, amely például már az írástalanság korában keletkezett, tájnyelvi jellegű, szájbeli (orális) költői alkotások nyelvét irodalmi nyelvnek tartja.

Más nyelvektől (francia, olasz, német) eltérően, a magyar irodalmi nyelv sajátos viszonyai között, jellegzetes módon: a különféle nyelvjárások kiegyenlítődéssé, ötvöződéssé jött létre. Így alakult ki különben a magyar irodalmi nyelv történetével sok hasonlóságot, párhuzamosságot mutató román irodalmi nyelv is. Bárczi *A magyar nyelv életrajza* című munkájában (Budapest, 1966) kiemeli, hogy az egységesülés folyamán először több regionális irodalmi nyelvváltozat keletkezik (északkeleti—keleti, dunántúli vagy nyugati, a meghódított területeken a török szolgálatába szegődött renegát deákok írásai ismét egy más nyelvi normát tükröznek), amelyek már sokkal kevesebb eltérést mutatnak, mint a nyelvjárások. Ha például az északkeleti—keleti írott nyelvi normát összehasonlítjuk a dunántúlival, melyeknek természetesen megvannak a maguk sajátos vonásai, azt tapasztaljuk, hogy közöttük nincsenek alapvető különbségek. Majd ezek a nyelvjárás fölötti nyelvtípusok is fokozatosan közelednek egymáshoz, illetve a teljesebb egység felé, s ennek során mindinkább az északkeleti—keleti irodalmi nyelvi norma kezd teret hódítani, uralkodóvá válni. Az egységes magyar irodalmi nyelv megteremtésének igényét késleltette az a körülmény is, hogy nyelvjárásaink között sosem voltak olyan nagy, a kölcsönös megértést akadályozó különbségek, mint a franciában vagy a németben.

A XVI. század második felében a magyar nyelvű írásbeliség rohamosan, nagy arányokban bontakozik ki. A levelezés például — a történész Takács Sándor szavait idézve — „a XVI. század közepén mintegy varázsütésre magyarrá válik“. (A latin nyelv persze továbbra is megtartja hivatalos vezető szerepét az államéletben, a közigazgatásban és egyéb területeken.) Az újabb kutatások során fedezték föl, milyen rendkívül értékes nyelvtörténeti forrás az a nagy mennyiségű, javarészt pontosan helyhez és időhöz köthető, nem irodalmi céllal készült emlék: misszilis levél, hivatalos irat, jegyzőkönyv, amely a tárgyalt korszakban keletkezett, és lehetővé teszi a nyelvi egységesülés, a nyelvjárási viszonyok tanulmányozását. A világi értelmiség, a deákság volt az anyanyelvi írásbeliség legfőbb terjesztője, s a mai kutatások biznysága szerint ennek az új társadalmi rétegnek a működése nyomán bontakoztak ki azok a tendenciák, amelyek a nyelvi egységesülés, normalizálódás, az irodalmi nyelv megteremtése irányában hatottak. A nyelvjárások fölötti

nyelvváltozat létrehozásában, fejlődésében sokszor talán jelentősebb szerepük van, mint az íróknak. A deákok írásainak és a kor legnagyobb költője, Balassi Bálint sajátkezű leveleinek hangállapotát, nyelvhasználatát összevetve például kiderül: köztük valójában nincsenek lényegesebb eltérések.

Irodalmi nyelvünk egységesülésében rendkívül fontos tényező volt a könyvnyomtatás megindulása, fejlődése, amely lehetővé tette a könyvnek országszerte való elterjedését és széles körű olvasóközönség kialakulását. E körülmény folytán mindinkább szükségessé vált, hogy a nyomtatott művek egy általánosabb normához igazodó, kiegyenlített, a nyelvjárási szélsőségektől mentes nyelven lássanak napvilágot. Ismeretes, hogy Heltai Gáspár kolozsvári nyomdája milyen nagy szerepet játszott az egységes helyesírás és nyelvhasználat kialakításában. Heltai tudatos, következetes, egyszerű és világos helyesírása, hangjelölési rendszere — melyet más nyomdák is igyekeztek alkalmazni — jelentős hatással volt nemcsak a korabeli bonyolult, zavaros és ingadozó helyesírás egyszerűsödésére s egységesítésére, hanem az irodalmi helyesírás későbbi fejlődésére, normalizálódására is. Az irodalomtörténetben historiásnékiroként ismert Temesvári János deák bonyolult, zavaros helyesírásának — mely nemcsak rá, de korára is jellemző — a Heltai-féle egyszerű, következetes helyesírással való összevetése is „rávilágít arra a nagy fejlődésre, amelyet az újabb, a helyesírás egységesítését célzó Heltai-féle jelzésrendszer alkalmazása irodalmi helyesírásunk véglegesződése szempontjából jelent” — mutat rá Szabó T. Attila Temesvári János deákról szóló tanulmányában (*Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* II. 111). Temesvári kézírásában például a *gy* hangnak öt, az *ö*-nek meg nyolc jele van. Ezzel szemben Heltai a szóban forgó hangok rögzítésére mindössze egy-egy betűt használ.

A XVI. századi nyomtatványok általában egységesebb nyelvállapotot, helyesírást tükröznek, mint a korabeli irodalmon kívüli írásbeliség emlékei, például a magánlevelek, amelyek a beszélt nyelvhez sokkal közelebb állnak. Bizonyos nyelvjárási jelenségek, a misszilisektől eltérően, a nyomtatott művekben sohasem fordulnak elő, tehát kétségtelenül megfigyelhető bennük az irodalmi nyelvi egység létrehozására való törekvés. De többnyire még a nyelvjárási színezet, tarkaság jellemzi őket, és a különféle hangjelölési rendszerek spontán küzdelmének, keveredésének eredményeként általában elég zilált, kiforratlan helyesírási képet tükröznek. Molnár József szerint „az egységesülés a helyesírásban előbb jelentkezik, mint a hangtanban“ (*A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között*. Budapest, 1963. 337). E fontos megállapítás kapcsán Papp László az alábbi érdekes és ugyancsak lényeges észrevételt teszi: „Én magam az ugyanebből a korból származó irodalmon kívüli kézíratos emlékek vizsgálata alapján arra az eredményre jutottam, hogy deákjaink és deákos műveltségű tollforgatóink gyakorlatában hamarabb jelentkezik a hangtani egység, mint a hangjelölési, és — legalábbis én úgy látom — hamarabb, mint a nyomtatott irodalmi művekben“ (*Magyar Nyelvőr* LXXXVIII, 212). A jövőendő kutatások feladata, hogy összevesse az irodalmi és az irodalmon kívüli írásbeliség emlékeinek nyelvállapotát, helyesírást, feltárva a köztük levő viszonyt, kapcsolatot.

Végül említésre méltó, hogy a XVI. század folyamán az irodalmi nyelvben igen divatosá vált az *ö*-zés (*megszegényödött, nőmös*), kialakult egy *ö*-ző irodalmi norma-féle, amely a nem *ö*-ző nyelvjárási írók körében is teret hódított. Az *ö*-zéshez hasonlóan az *í*-zés (*azírt, vígezise*) szintén közkeletű jelenség volt a XVI. század irodalmi nyelvében, de az irodalmi nyelvi norma később ezt is háttérbe szorította. Trócsányi Zoltán szerint az, hogy a század közepéig megjelent nyomtatványok java része *í*-ző jellegű, ami az irodalmi nyelvben bizonyos hangtani egységességre mu-

hat, voltaképpen azzal a véletlen okkal magyarázható, hogy a szerzők többsége í-ző vidékről való, tehát azonos nyelvjárású.

A nyelvi egységesülés, normalizálódás megindulásában és fejlődésében fontos szerepük volt a nyelvtanoknak is. Már az első nyelvtanokban fölmerül — többé-kevésbé határozottan — a nyelvhelyesség, a nyelvi egység gondolata és igénye. Sok olyan megjegyzést, észrevételt tartalmaznak, melyekből következtetni lehet a korabeli irodalmi nyelv állapotára, egységeségének fokára. Sylvester János magyar–latin nyelvtanában (1539) például foglalkozik bizonyos „nyelvhelyességi” kérdésekkel is. Így a mai *pedig* kötőszónak a korabeli számos változata közül (*kedig, penig, tedig, tenig* stb.) csak a *kedig*-et (*kediglen*-t) tartotta irodalmi nyelvi szempontból elfogadhatónak, a *penig* alakot viszont póriásnak, vulgárisnak, irodalmi használatra alkalmatlannak minősítette. Hasonlóképpen vélekedik nyelvtanában a régi és töle helyeselt *sincsen* alakkal szemben az újabban keletkezett *sincs*-ről is, amelyet csak a beszélt nyelvben, a nyelvjárásokban használhattak, de az irodalmi nyelv szintjére ez idő tájt még nem emelkedett. Az ilyen nyilatkozatok tulajdonképpen az egységesülő irodalmi nyelv kialakulásának kezdő mozzanataira utalnak. Az első helyesírási szabályzatnak is, Dévai Bíró Mátyás *Orthographia Ungaricá*jának (1549) — ez bizonyára hatott XVI. századi helyesírásunk alakulására — az irodalmi nyelvi egységre való törekvése nyilvánul meg abban, hogy szerzője a nyelvjárási kiejtésbeli eltéréseket kettős hangértékű jelek alkalmazásával igyekezett áthidalni. Vagylagos jelölésének megfelelően például az *o* betűt olvashatták *ö*-nek és *e*-nek is az illető nyelvjárásától függően. Az *o* *r* *o* *k*-nek írt szónak tehát különféle ejtésváltozatai lehettek: *erek, erök, örek, vagy örök*.

A XVI. századi nyelvtanokra az jellemző, hogy a nyelvnek csak bizonyos területeit, jelenségeit veszik szemügyre és szabályozzák, s a kor társadalmi, művelődési viszonyai miatt még kevésbé hathattak. A későbbi nyelvtanok (pl. a Szenczi Molnár Alberté, Geleji Katona Istváné) normalizáló hatása viszont már mindinkább fokozódik és erősödik. Szathmári István *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk* című munkájának téziseiben a XVI.—XVII. századi nyelvtanok jelentőségét méltatva kidomborítja: „Nagymértékben hozzájárultak a korábbról áthagyományozódott normák megerősödéséhez, az új normák kiválasztásához és elterjesztéséhez mind a helyesírás, mind a hangtan, mind pedig a mondattan, továbbá a szókincs és a stiláris jelenségek területén...” Másik fontos következtetése meg az, „hogy a nyelvtanainkban kimutatható nyelvi egységesülés és normalizálódás szervesen beleillik abba a folyamatba, amely a felvilágosodás korán és a reformkoron át elvezet a mához”.

A XVI. század végéig kialakul egy olyan meghatározott nyelvjáráshoz nem rögzíthető, nyelvjárások fölé rétegződött kiegyenlített nyelvváltozat, amely képes arra, hogy az irodalmi írásbeliség hordozója legyen. A kódexek tarka, kirívó nyelvjárásosságához viszonyítva ez természetesen nagy lépést jelentett előre. Az egységesülés, a fejlődés ugyanakkor a feltűnően nagy eltéréseket, ingadozásokat mutató helyesírásban is megfigyelhető: így kivész a gyakorlatból a XV. században meghonosodott cseh eredetű huszita vagy mellékjeles helyesírás, amely lényegesen különbözik a hagyományos kancelláriai helyesírástól (az *ly, ny, ty* betűkapcsolat helyett például mellékjellel elírástól *l, n, t* betűt használ); kezd teret hódítani a magánhangzók hosszúságának jelölése (*á, é, í*). A helyesírás „a maga viszonylagos egyszerűsége, kevéseleműsége és éppen ezért könnyebb felfoghatósága miatt különösen alkalmas volt arra, hogy a kiegyenlítődé, összeolvadás irányzata benne kapjon erőre, és az egységesülés elsősorban benne és általa jöjjön létre. Általa — mon-

dottuk —, mivel a helyesírás egységesülése egyik legfőbb előmozdítója a nyelvi egységesülésnek, illetőleg a helyesírás egysége feltétele, egyszersmind megpecsételője a nyelvi egységnek, amely az irodalmi nyelv vagy köznyelv típusaiban megelvényedik“ — hangsúlyozza Pais Dezső már idézett tanulmányában (426).

Mai irodalmi nyelvünk őse, forrása az az északkeleti—keleti területeken működő deákok gyakorlatában a XVI. század végéig létrejött, nyelvjárások fölötti, viszonylag egységes írott nyelvváltozat, mely elég nagy területen, a mai Csehszlovákia területéhez tartozó Gömör, Abaúj, Zemplén megyétől a Romániához tartozó Szatmár—Bihar—Kraszna sávon át egész a régi Krassó-Szőrény vármegyéig uralkodott. Ez a nyelvtípus mind szélesebb társadalmi és földrajzi körben terjedt, hatott. Erős befolyást gyakorolt a többi írott nyelvváltozatra, Erdélyben is ennek a normái érvényesültek bizonyos sajátos vonásokkal, színezettel, az írók java része szintén az északkeleti—keleti írott nyelvváltozatot használja, illetve igyekszik hozzá igazodni. E nyelvtípusnak néhány fontosabb, jellegzetesebb vonása: az említett terület legkirívóbb nyelvjárási sajátosságának, az *i-zésnek* a kerülése. Így a *níz, rigi, szip* helyett a *néz, régi szép*-féle alak használata az általános, a kötelező. Az *-ít* ~ *-ét* képzővariáns küzdelméből azonban az *i-ző* alak kerül ki győztesen: tehát *igazit, szólit* (és nem *igazét, szólet*). Az *ü-zés* és *ú-zás* tekintetében ingadozás figyelhető meg az *ő* ~ *ú, kő* ~ *kü*, illetve *lo* ~ *lú* között. De általában hovatovább a maival egyező nyíltabb formák mutatkoznak uralkodónak a deáki nyelvváltozatban. A nyelvjárások *ü* (*ú*) ~ *i* (*i*) szembenállásából többnyire a labiális (ajakkerekítéses) szóalakok honosodnak meg: *küld, szükség*, a *kild, szikség* pedig nyelvjárási jelenségnek számít. De ugyanakkor bizonyos esetekben az illabiális (ajakréses) változat a norma-értékű: *izen, mivel*. A XVI. század végi írott nyelvi norma szerint az az határozott névelő használatos mássalhangzóval kezdődő szavak előtt is (*az kert, az leány*), noha a korabeli ejtés már nem felel meg ennek a jelölésmódnak. Érdekes, ez a konzervatív frászmód annyira szilárd, hogy a XVII—XVIII. században is tovább él, így például Apor Péternél is teljes következetességgel érvényesül.

A létrejött irodalmi nyelv vagy írott nyelv „mai irodalmi nyelvünkhöz igen hasonlít ugyan, de jellegében mégsem azonos vele, funkciójában pedig még nagyon is távol áll tőle“. Az irodalmi nyelvnek tulajdonképpen nem is annyira a jellege, mint inkább a funkciója a fontosabb lényegbeli sajátossága, tehát az, „hogy átfogja a társadalom írásbeliségének egészét, s a nyelvhasználat helyességének is normájául szolgál“ — hívja fel a figyelmet Deme László *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez* című dolgozatában (Budapest, 1959. 91. 4). Ez a XVI. század végi írott nyelv mai irodalmi nyelvünkkel számos jellegbeli (hangtani, alaktani) egyezést és hasonlóságot mutat, funkcióját tekintve azonban lényegesen különbözik tőle: csak a deákok, a literátusok szűk rétege használja, földrajzi elterjedése meg lehetőségen korlátozott, még távol áll attól, hogy a nyelvjárások fejlődését jelentősebben befolyásolhassa; normaként hat ugyan, vagy — Deme szerint — „inkább csak ragad“, de használata „még korántsem kötelező, inkább csak szokásszerű, legfőljebb illendőségi érvényű“.

Az irodalmi nyelv története alig másfél évtizedes múltra visszatekintő fiatal tudományág, és máris jelentős, alapvető eredményekkel büszkélkedhetik. Mivel az egységes irodalmi nyelv kialakulása — Pais meghatározása szerint — mindezekelőtt „az érzékelhető: a füllel és szemmel felfogható mozzanatokban indul meg és megy végbe, vagyis a hangtanban és a helyesírásban“, a kutatók figyelme elsősorban az említett területek vizsgálatára összpontosult. A jövőbeni kutatásokra

vár a XVI. századi irodalmi nyelv körébe tartozó más (szókincs-, jelentés-, alak-, mondattani) jelenségek tanulmányozása is, valamint azé, hogy ez az egységes nyelv-változat miképpen alakul, milyen formában él tovább. Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a következő korokban megtorpanásokkal, visszaesésekkel ugyan, de állandóan fejlődik, tökéletesedik.

BORBÁTH ANDOR *Vörösmarty Mihály és a magyar orvosi nyelv*

A XIX. század első felében a haladó filozófiai és szociológiai gondolkodás fejlődése nyomán a kelet-európai népek hatalmas nemzeti felszabadító mozgalma bontakozott ki, s ez e népek orvostudományára is kihatott. A kelet-európai országok haladó gondolkodású orvosai hamar ráeszméltek arra, hogy saját országuk orvostudománya fejlődésének alapfeltételét a hazai orvosi nyelv megteremtése, az anyanyelven írt orvosi művek kiadása és terjesztése alkotja. E felismerést csakhamar tettek követték, és a román Vasile Popp, Pavel Vasici-Ungureanu, a lengyel Bierkowski, a bolgár Bezovics, a cseh Purkinje, a szerb Karadzscsics hazafias célkitűzésnek tekinti népe orvosi nyelvezetének megalkotását. Bessenyei György 1788-ból származó mondása — „minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen soha sem” — a XIX. század első évtizedeiben érezteti hatását: a magyar nyelv használatáért vívott harc is a haladó gondolat kifejezőjeként jelentkezett.

A magyar orvosi nyelv és szaksajtó kialakításában hervadhatatlan érdemeket szerzett Bugát Pál, akiről halála századik évfordulóján, 1965-ben megemlékeztek. Bugát Pál 1816-ban a pesti egyetemen orvosi oklevelet szerzett. Zsellér származása miatt kezdetben sok mellőzésben részesült. Kiváló felkészültségének köszönhető, hogy Oroszország kazányi egyetemére kapott meghívást, de az osztrák császár nem engedélyezte kivándorlását. 1824-ben, 31 éves korában a pesti egyetem sebészképző tanszékének tanárává nevezték ki. Ebben az időben az egyetemi oktatás latin vagy német nyelven folyt: magyar orvosi szaknyelv lényegében nem létezett.

E hiány pótlását Bugát Pál hazafias kötelességének tekinti, és Pesten 1828-ban megjelenteti az első magyar nyelvű anatómiai művet. Címe: *Az egészséges emberi test Boncztudományának alapvonalai*. Ez volt az első nyomtatott magyar orvosi tankönyv, mellyel Bugát Pál azt akarta bebizonyítani, hogy a magyar nyelv alkalmas az orvosi irodalom művelésére, nyelvújítói tevékenységét azonban, amelynek orvosi nyelvünk igen sokat köszönhet, számos oldalról érte támadás és lebecsülés.

Azoknak a táborában, akik Bugát Pál mellé állottak, ott találjuk Vörösmarty Mihályt is, 1828 januárjában elvállalja a Petrócai Trattner J. M. kiadta *Tudományos Gyűjtemény*, az egyetlen akkori folyóirat szerkesztését, amelytől azt várja, hogy „rak-helye lehessen a hasznos ösmereteknek és bölcsője a tudományoknak”. Költő létére Vörösmarty, a szerkesztő első cikkeit nem szépirodalmi kérdéseknek szenteli, hanem azokkal a magyar orvosi nyelv ügyét óhajtja előmozdítani. Felfigyel Bugát Pál fordítói tevékenységére, és azt *Bugát Pál magyar Boncztudományáról* című közleményében (1828) a következő módon méltatja:

„Ami a fordítást illeti, meg kell vallanunk, inkább merész elmét kívánt, mely midőn a mindennapi beszéd az ily tudományos előadásra elégtelen, ne féljen a nyelvnek rejtett kincseihez nyúlni, s a fogyatkozásokat azokból pótolja.

E nélkül ki képes magyar boncztudományt (anatómia) írni, ha csak rövid műszavak helyett hosszú, bizonytalan és gyakran tévesztő körülírásokkal nem akarja a tanuló vagy olvasó elméjét fárasztani.

A jeles fordító mind ezen felül emelkedett.

Semmi sem vala könnyebb, mint azt mondania: hogy a számtalan műszó fordíthatatlansága miatt kénytelen csak leírásaikat adni magyarul.

De meglepetve látjuk szorgalmas bátorsága után az egész boncztudomány rop-pant alkotmányát magyar nevekből s műszavakból előállítani.“